

พระไตรปิฎกศึกษา ภูมิปัญญาไร้พรหมแดน

ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร

ป.ธ.๙, พ.ม., พธ.บ., พธ.ม., Ph.D.

อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย

บทความนี้ เนื้อหาต่อจากบทความในสารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต ปี ๒๕๕๓ เรื่อง **วรรณคดีพระไตรปิฎก : คลังแห่งความคิดและจินตนาการ**

พระไตรปิฎกสมัยพุทธกาล

อรรถกถา คัมภีร์ซึ่งแต่งยุคหลังพระไตรปิฎก ระบุว่า ในสมัยพุทธกาลมีพระไตรปิฎก ดังที่เล่าว่า พระเทวทัตเรียนไตรปิฎก^๑ พระเทวทัตทรงไตรปิฎก^๒ พราหมณ์ ๕๐๐ คนเรียนไตรปิฎก^๓ จัตตปาณินุบาสกทรงไตรปิฎก^๔ ชุชชุตตราอุบาสิกาทรงไตรปิฎก^๕ คัมภีร์ฎีกาวินัย ระบุว่า ไตรปิฎกมีอยู่ตั้งแต่พระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์ชีพ (ยกยูเยน หิ ตีณิ ปิฎกานิ ภควโต ธรรมานกาลเยว)^๖

ที่ต้องการทราบ คือ พระไตรปิฎกสมัยพุทธกาลกับสมัยหลังพุทธกาล เนื้อหารายละเอียดอย่างเดียวกันหรือว่าต่างกัน

เราทราบกันว่า ก่อนประมวลคำสอนไว้เป็น วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก ในสมัยพุทธกาล ท่านไม่นิยมเขียนคัมภีร์ แม้ว่าวิธีเขียนหนังสือมีอยู่ก่อนหน้านั้นนานแล้ว การสื่อด้วยอักษรมีสืบมาแต่โบราณกาล วิทยุชนใช้ภาษา ไม่ละเลยวิถิปัญญัตติ^๗ แต่ท่านไม่นิยมเขียนคัมภีร์ นิยมท่อง เช่น เล่าว่า พระโสณกุฎทิณณะท่องสาธยายพระสูตรในอัญจวรรค สุตตนิบาต^๘ นันทมารดาท่องสาธยายพระสูตรในปารายนวรรค^๙ พระอนุรุทธเถระท่องธรรมบท^{๑๐}

^๑ ขุ.ชา.อ. ๓/๒๔๓/๒๔๙

^๒ ขุ.ชา.อ. ๓/๒๙๔/๑๘๑.

^๓ ขุ.ชา.อ. ๓/๑๙๐/๒๕๙.

^๔ ขุ.ธ.อ. ๑/๓๙/๒๘๒.

^๕ ขุ.ธ.อ. ๑/๑๕/๑๕๙. การใช้ภาษาในสมัยโบราณที่ตรงกับพุทธกาล เช่น จารึกเบฮิสตัน (Behistun Inscription) ของพระเจ้าดาร์อุส ที่ ๑ สลักไว้ที่ภูเขาเมือง Behistun ทางตะวันตกเฉียงเหนือ ประเทศอิหร่าน เมื่อ ๕๒๐ B.C. ด้วยภาษาโบราณ ๓ ภาษา ๔๑๔ บรรทัด จารึกนี้มีคำว่าอารยะ (อริยะ)

^๖ วิมตติฎีกา. ๑/๒๐๑-๒๒๑.

^๗ ส.ป. ๑๗/๖๒/๘๘.

^๘ วิ.ม. ๕/๒๕๘/๒๓.

^๙ อ.ง.สตุดก. ๒๓/๕๓/๕๒.

^{๑๐} ส.ส. ๑๕/๒๔๐/๒๕๒.

ผู้สืบทอดพุทธวจนะ (คำสอนพระพุทธเจ้า) แบ่งเป็น สมัยมุขปาฐะ และสมัยคัมภีร์

สมัยแรก เป็นมุขปาฐะ ยุคพระอรหันต์ผู้รู้ความประสงค์ของพระพุทธเจ้า (พุทธาธิปไตย) พระอรหันต์ คือ อรรถกถาจารย์, สังคีตติกาจารย์ หรือ ฆัมมสังคาหกาจารย์ นับจากพระอุบาลีเถระ (ภควโต หิ อธิปไตย ฌตฺวา อุปาลิตฺเถราทีหิ อฏฺฐกถา กตา)^{๑๑} และพระอรหันต์ทั้งหลาย เล่าว่า หลังเหตุการณ์พุทธปรินิพพาน พระฆัมมสังคาหกาจารย์ส่งพระอาณนทีไปเมืองโกสัมพี ให้ลงพรหมทัณฑ์ (ตสฺส หิ ปรินิพฺพุเต สตฺถริ ฆมฺมสังคาหกตฺเถเรหิ เปลฺลิตฺโต อายสฺมา อาณนฺโท โกสมฺพี คนฺตฺวา พรหมทัณฑ์ อทาลิ)^{๑๒} ในสังคายนาครั้งที่ ๒ พระวังคีสเถระ บอกคณะผู้สังคายนาให้รับทราบ (อายสฺมา วฺงคฺสิ สฺงคีตฺติกาเล ฆมฺมสังคาหกาณํ มหาเถราณํ อาโรเจสิ)^{๑๓} แท้จริงแล้ว พระมหาเถระผู้เป็นอนุพุทธะ ประมวล (คำสอน) ไว้หลายวิธี เรียบเรียงพระธรรมวินัย (อนุพุทธา หิ ฆมฺมสังคาหกมหาเถรา นานา-นเยหิ สฺงคีตฺติการา ฆมฺมวินยํ สฺงคายีสฺ)^{๑๔}

ต่อมาเป็นสมัยคัมภีร์ สื่อด้วยอักษร (อักษรจินตกา) ใช้อักษรเขียนสื่อความหมาย (อตฺถโชตํ กอฺขรํ ลิขิตุํ) คนเขียนหรือคนแต่งมีชื่อตามหน้าที่ที่ทำ เป็นคณธรรณาจารย์ อาจารย์เขียนคัมภีร์ คณธรรณาจารย์ของนิกายเถรวาทที่เขียนอรรถกถามากที่สุด คือ พระพุทธโฆสเถระ ซึ่งชาวพุทธ เรียกท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ บางครั้งก็เรียกว่าพระคณธรรณาจารย์

ในเมื่อสมัยพุทธกาลนิยมท่องมากกว่าเขียน ดังนั้น คำว่า “ปิฎก” หรือ ปิฎก (คัมภีร์) จึงยังไม่แพร่หลาย คำว่า ปิฎก (ปิฎก) เผยแพร่เมื่อประมวลคำสอนเข้าเป็นคัมภีร์แล้ว ชื่อหลักของพระไตรปิฎก (วินยกถา, ธรรมกถา และอภิธรรมกถา) เนื้อหาหลักเน้นต่างกัน เมื่อยังไม่ใช่ “ปิฎก” เนื้อหามุ่งเอาสาระ จึงไม่มีเหตุการณ์หรือเรื่องเล่า เช่นว่า “สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่เชตวัน”... พระไตรปิฎกในสมัยพุทธกาลมุ่งหลักปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา หรือไตรสิกขา (สิกขาตฺตยสฺงคหิตํ สกฺลสาสนํ) หรือเรียกว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ จึงไม่จำเป็นต้องอ้างคัมภีร์ ผู้สอนที่อ้างคัมภีร์ยังถูกตำหนิ^{๑๕} เมื่อใช้ชื่อปิฎก เป็น วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก เพราะได้ประมวลคำสอนคือธรรมวินัยไว้ ๓ หมวด (ปิฎกตฺตยเณ วิภตฺตสพฺพมฺกฺขนฺเณ) จึงต้องเพิ่มเนื้อหา เหตุการณ์ให้มีรายละเอียด เช่นสำนวนเดิมที่กล่าวว่า “สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่เชตวัน”... กระทั่งได้พัฒนามาเป็นคัมภีร์สำเร็จรูปอย่างปัจจุบัน

^{๑๑} วิ.อ. ๒/๗๗/๓๐๒.

^{๑๒} ส.อ. ๒/๙๐/๓๔๖.

^{๑๓} ขุ.วิ.อ. ๖๗๙/๑๙๔.

^{๑๔} ขุ.อิ.อ. ๓๕.

^{๑๕} ม.ม. ๑๓/๒๓๐/๒๐๖.

คำสอนเกี่ยวกับกฎระเบียบของบรรพชิต กิริยามารยาทที่สมควรหรือไม่ ทำแล้วมีความผิด เป็นอาบัติหรือไม่ เป็นเรื่องซึ่งต้องสำรวมระวัง คือ วินยกถา

คำสอนซึ่งเป็นแบบแผนที่ดี ประมวลมาเรียบเรียงไว้เป็นระบบ เป็นหมวดเป็นหมู่ คือ ธรรมกถา หรือ ธรรมสังคหะ

เรื่องซึ่งมีเนื้อหาละเอียด (อดีตสุขา) ลุ่มลึก (อดีตสุมา) คือ อภิธรรมกถา

พุทธวจนะพัฒนาเป็นคัมภีร์ในเวลาต่างกัน วินัยปิฎก ประมาณ พ.ศ. ๑๙๐ สุตตันตปิฎก ประมาณ พ.ศ. ๒๐๐ อภิธรรมปิฎก ประมาณ พ.ศ. ๔๑๐

เมื่อรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นพระไตรปิฎก จึงเป็นที่รวมภาษิตของพระพุทธเจ้า(พุทธภาษิต) ภาษิตของพระสาวก(สาวกภาษิต) ภาษิตของนักบวชนอกพุทธศาสนา(อิสิภาษิต) ภาษิตของเทวดา (เทวดาภาษิต) ภาษิตของกวี(กวีภาษิต) และภาษิตของราชา(ราชาภาษิต)

มหากาพย์อินเดีย ทั้งรามายณะและมหาภารตะ แทรกปนอยู่ในพระไตรปิฎก เช่น เวสสันดรชาดก มีชื่อ ราม และ สีดา (ราม สีตาวนุพุทธา)^{๑๖} มหาภารตะมีในสังยุตตนิคาย

จึงกล่าวได้ว่า พุทธวจนะประมวลไว้ในพระไตรปิฎก แต่พระไตรปิฎกไม่ใช่พุทธวจนะทั้งหมด การเรียบเรียงคำสอน ทำนอธิบาย ตาม **หวังคัสตฤสาสน์**

ในวินัยปิฎก มีสังคายนา ครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ พระสัมมุตตสาณวาสี พระชัชโชภิตะ และ พระสัพพกามี ที่เป็นกำลังสำคัญในคราวทุติยสังคายนา ประวัติมีในเถรคาถา (สุตตันตปิฎก)

สุตตันตปิฎก เล่าเหตุการณ์หลังพุทธกาล เช่น อัฐกนาครสูตร มณฺเฐรสูตร โฆฏมุขสูตร โคปกโมคคัลลานสูตร พักกุลัตเถรจจริยสูตร และนารทสูตร เนื้อหาที่ท่านเรียบเรียงไว้ในพระสูตร ต่างจากพระสูตรทั่วไปมี ๑๒ คัมภีร์ ได้แก่ ปฏิสัมภีทามรรค นิตเทส ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก และอปทาน (ขุททกนิคาย)

เมืองปาตลีบุตรสร้างสมัยของอชาตศัตรู ปรากฏชื่อในวินัยปิฎกและในสุตตันตปิฎก

สมถขันธกะ และ ปรีวาร (วินัยปิฎก) กถาวัตถุ (อภิธรรมปิฎก) พัฒนาในยุคต่อมา

พัฒนาการในพระไตรปิฎก เช่นว่า

- พระสูตรนี้ร้อยเรียงไว้เมื่อสังคายนาครั้งที่ ๒ “อิหํ ปน สุตตํ ทุติยสงคเห สงคิตํ”
- พระธรรมสังคาคหกเถระประมวลไว้ “ธมฺมสงคาคหกตเถเรหิ จปีตา”

^{๑๖} พุ. ชา. ๒๘/ ๒๑๙๖/ ๓๖๐

- เป็นถ้อยคำของผู้ร้อยเรียงคำสอน “สงคีติการกาน วจน”
- เมื่อจะยกย่องคุณของพระทศพล พระธรรมสังคาคหเถระ แต่งคาถาเหล่านี้ (อิมา คาถาทศพลสฺส คฺุณเณนฺเตหิ ธมฺมสงคาคหฺตเถเรหิ จปิตา)
- แม้ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ (ตติยสงคีติกาปี)

กล่าวได้ว่า ตั้งแต่พุทธกาลจนถึงสังคายนาครั้งที่ ๒ คำว่า ตปิฎก (ไตรปิฎก) ยังไม่ปรากฏชัดเจนล่วงมาถึงสมัยพระเจ้าอโศก พบในจารึกอโศก อัง ปาติโมกข์ (วินัยสัมมุเข), อริยวงศสูตร (อลิย-วสิ), อนาคตภยสูตร (อนาคต-ภยานส), (มุณีสูตร) มุณี-คาถา, นาลกสูตร (โมเนย-สฺเต), รทวินีตสูตร (อุปติสฺสปิณะ), ราชุโลวาทสูตร (ลหุลโลวาทะ) ซึ่งว่า วินัยและพระสูตรมีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก

นอกจากนั้น มีคำที่เกี่ยวกับพัฒนาการคัมภีร์ คือ ภาณกะ (ผู้กล่าว) สุตตันติกะ (ทรงสวดะ) ปัญจนैयाกะ (นิกาย ๕) ทรงจำปิฎก (แปฏกีน) ธรรมกถิกะ (ผู้กล่าวธรรม)

เหตุการณ์ในพระไตรปิฎก มี ๕ รัชสมัย ได้แก่

๑. พระเจ้าพิมพิสาร หรือ พระเจ้าอชาตศัตรู ปลายพุทธกาล
๒. พระเจ้ากาลาโศก หลังพุทธกาล ในอินเดีย
๓. พระเจ้าอโศก หลังพุทธกาล ในอินเดีย
๔. พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ หลังพุทธกาล ในลังกา
๕. พระเจ้าทูลฐคามณีอภัย หลังพุทธกาล ในลังกา

ผู้ทรงจำพระไตรปิฎก

ช่วงที่ยังไม่เขียนคัมภีร์ พระสาวกทำหน้าที่สาธยาย ผู้ท่องหรือสาธยาย เรียกว่า ภาณกะ หมายถึง ผู้กล่าว ใครท่องหมวดธรรมใด มีชื่อเรียกตามหมวดธรรมนั้น :

เช่น

ผู้ท่องชาดก เรียกว่า ชาตกภาณกะ

ผู้ท่องธรรมบท เรียกว่า ธรรมปทภาณกะ

- ผู้ท่องวินัย ทรงวินัย เรียกว่า วินยธระ หรือ กล่าววิภังค์ทั้งสอง เรียกว่า อุกาโตวิภังคภาณกะ
- ผู้ท่องพระสูตร เช่น
- อภัยเถระผู้กล่าวที่ฉนิกาย (ที่ฆภาณกอภยเถระ)
- มหาสิวะเถระผู้กล่าวที่ฉนิกาย (ที่ฆภาณกมหาสิวะเถระ)
- มหาสิวะเถระผู้กล่าวไตรปิฎก คือ ที่ฉนิกาย (ที่ฆภาณกตปิฎกมหาสิวะเถระ)

- ผู้กล่าวมัชฌิมนิกาย (มัชฌิมภาณกะ)
- เทวเถระผู้กล่าวมัชฌิมนิกาย (มัชฌิมภาณกเทวเถระ)
- ผู้กล่าวสังยุตตนิกาย (สังยุตตภาณกะ)
- จุฬสิวเถระผู้กล่าวสังยุตตนิกาย (สังยุตตภาณกจุฬสิวเถระ)

ผู้ทรงจำ ๔ นิกาย :

- คันถิกเถระผู้ทรงจำ ๔ นิกาย (จตุรนิกายิกคันถิกเถระ)
- ทิสสเถระผู้ทรงจำ ๔ นิกาย (จตุรนิกายทิสสเถระ)
- โคทัตตเถระผู้ทรงจำอภิธรรม (อาภิธัมมิกโคทัตตเถระ)

ผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก :

- จุฬนาคเถระผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก (ติปิฎกจุฬนาคเถระ)
- จุฬพภยเถระผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก (เตปิฎกจุฬพภยเถระ)
- จุฬนาคเถระและจุฬพภยเถระผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก (ติปิฎกจุฬนาคจุฬพภยเถระ)
- มหาธัมมรักขิตเถระผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก (ติปิฎกมหาธัมมรักขิตเถระ)
- มหาสิวเถระผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก (ติปิฎกมหาสิวเถระ)
- จุฬสุมนเถระผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก (เตปิฎกจุฬสุมนเถระ)
- จุฬพภยเถระผู้ทรงจำ ๓ ปิฎก (ติปิฎกจุฬพภยเถระ)

ไม่ระบุผู้ท่องจำขุททกนิกาย สอดคล้องกับที่ท่านกล่าวถึงการอันตรธานของพระไตรปิฎก ว่า ในอนาคตเมื่อคัมภีร์เสื่อม เริ่มที่ปิฎกฐานในอภิธรรมปิฎก เสื่อมตามลำดับ ... ยมก กถาวัตถุ ปุคคบัญญัติ ...เมื่ออภิธรรมปิฎกเสื่อมหมดแล้ว ถัดมา สุตตันตปิฎก เริ่ม อังคุตตรนิกาย (ไม่กล่าวถึงขุททกนิกาย) สังยุตตนิกาย มัชฌิมนิกาย และทีฆนิกาย วินัยปิฎกเสื่อมเป็นลำดับท้ายสุด วินัย หรือการปฏิบัติชอบ (สมมาปฏิบัติ สาสนุสสุ อายุ นาม) จึงถือว่าเป็นอายุของพระศาสนา

การสืบทอดคำสอนจากรุ่นสู่รุ่น เหมือนส่งไม้ผลัด เริ่มจากผู้เชี่ยวชาญที่เป็นกวี มีอยู่ ๔ จำพวก เรียกว่า จินตกวี แต่งด้วยความคิด (กพฺย กโรติ), สุตกวี แต่งด้วยการฟัง (สุตฺวา กโรติ), อดตกวี แต่งด้วยอาศัยการอ้างอิง (อตฺถํ นิสฺสาย กโรติ) และ ปฏิภาณกวี แต่งด้วยปฏิภาณ (อตฺตโน ปฏิภาณน กโรติ)

ในการแต่งคัมภีร์ ท่านกล่าวไว้ ๘ ลักษณะ คือ

๑) วิเคราะห์	๒) ไม่บิดเบือนมติครูอาจารย์
๓) ไม่ยึดถือแต่มติฝ่ายตน	๔) ไม่แอบแฝงลัทธิอื่น
๕) ไม่ค้านพระไตรปิฎก	๖) สอดคล้องกับพระวินัย
๗) ศึกษาตามหลักมหาปเทศ	๘) แสดงคำสอนอันเป็นหลัก

เนื้อหาที่นิกายเถรวาทว่าไม่เป็นพุทธวจนะ ไม่ได้สังคายนาในอินเดีย ได้แก่ คุพพวินัย คุพพเวสสันดร คุพพมโหสถ วรรณปิฎก อังคิลมลาปิฎก รัฐบาลครรชิต อาพวคครรชิต และ เวทัลลปิฎก เรื่องเหล่านี้ไม่ใช่วรรณกรรมของนิกายเถรวาท

พระไตรปิฎกศึกษา ภูมิปัญญาไร้พรหมแดน

เมื่อการศึกษาพระไตรปิฎกแผ่ไปยังโลกตะวันตก ภาษาคัมภีร์พุทธศาสนาจึงไม่จำกัดอยู่เพียง ๕ ภาษา ในเอเชีย คือ บาลี สันสกฤต ทิเบต และจีน เท่านั้น มีภาษาของชาวตะวันตก ที่สำคัญคือ ภาษาอังกฤษ เพิ่มเข้ามาอีก

ทั้งในเอเชียและในยุโรป คนอินเดีย ศรีลังกา พม่า จีน ทิเบต ญี่ปุ่น อังกฤษ เยอรมัน ฝรั่งเศส เดนมาร์ก ฮอลแลนด์ อิตาลี เยอรมัน สวีเดน ลัทเวีย รัสเซีย และอเมริกัน มีสถาบันศึกษาพุทธศาสนา เกิดขึ้นหลายแห่ง

ซึ่งปัจจุบัน ยอมรับกันว่า ความรู้หลายด้าน ทั้งของเถรวาทและของมหายาน ชาวพุทธได้รับ จากนักปราชญ์ชาวตะวันตก เช่น T.W. Rhys Davids, Caroline Rhys Davids, V. Trenckner, Hermann Oldenberg, Csoma de Koros, B.H. Hodgson, Viggo Fausball, E. Burnouf, Sylvain Levi, Vallee Poussin

เรื่องราวของนักปราชญ์ชาวตะวันตก แยกเป็น

- ๑) ระยะที่ยังติดอยู่กับความคิดเก่า ๆ ของตน
- ๒) ระยะที่เข้ามาบวชพระได้ทัศนคติถูกต้อง
- ๓) ระยะที่หายสับสน

หากแยกตามช่วงเวลา นับตั้งแต่พระเจ้ามิลินท์ (กรีก) จนถึงปัจจุบัน มี ๓ ยุค :

ยุคหนึ่ง (พ.ศ. ๒๐๐-๒๔๒๐) คือ มิลินท์ (Menander) ไบรอัน ฮัดจ์ตัน ฮอดจสัน (Brian Houghton Hodgson : 1800-1894) โรเบิร์ต ซีซาร์ ซิลเดอ์ (Robert Caesar Childers : 1838-1876) เป็นต้น

ยุคสอง (พ.ศ. ๒๔๒๐-๒๔๙๕) แบ่งออก ๓ กลุ่ม คือ

- กลุ่มศึกษาบาลี นำโดย ไมเคิล ฟาส์โบล์ (Michael Fausbool) ที. ดับบลิว. ริดส์ เดวิส (T. W. Rhys Davids) เฮอ์แมน โอลเดนเบิร์ก (Hermann Oldenberg)
- กลุ่มศึกษาบาลี ทิเบต มองโกเลีย จีน ญี่ปุ่น นำโดย มินาเยฟ (Minayef) โรเซนเบิร์ก (Rosenberg) เซอร์บัตสกี (Stcherbatsky)
- กลุ่มศึกษาแนวปรัชญา มานุษยวิทยา สังคมศาสตร์ นำโดย หลุยส์ เดอ ลา วาล์เย เปาแซง (Louis de la Vallee Pooussin)

ยุคสาม (พ.ศ. ๒๔๘๖-๒๕๑๖) มี เจ.เจ. โจนส์ (J.J. Jone) ฟริตจอฟ คราบา (Frijof Capra) ริชาร์ด กอมบริช (Richard Gombrich) เป็นต้น

สรุป

จุดน่าสนใจการศึกษาพระไตรปิฎกของนักปราชญ์ (ชาวตะวันตก) คือ ความมีระเบียบในการศึกษาค้นคว้า ถือเป็นวัฒนธรรมทางวิชาการ และเป็นจุดเด่นสำคัญ นักปราชญ์เหล่านี้เป็นผู้ศึกษาพระไตรปิฎกเหมือนกับชาวพุทธ แม้เขาไม่ใช่ผู้วินิจฉัยพระไตรปิฎก แต่ทัศนะและมุมมองที่หลากหลายไปตามภูมิหลัง กลายเป็นส่วนสำคัญช่วยให้พระไตรปิฎกกลายเป็นภูมิปัญญาสากลไร้พรมแดนไปด้วยประการฉะนี้

* * * * *

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก** ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.

_____ . **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอัฐฎกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.

Edward Conze. **Thirty Years of Studies Buddhism**. London : Bruno Cassirer, 1967.

J. W. De Jong, **A Brief History of Buddhist Studies in Europe and America**. Delhi : Sri Satguru Publications, 1987.

N.N. Bhattacharyya, **Buddhism in the History of Indian Ideas**. New Delhi : Ajay Kumar Jain Manohar Publishers & Distributors, 1993.

William Peiris. **Western Contributions to Buddhism**. Varanasi : Motilal Banarasidass, 1973.